

UDC | УДК : 343.1

Анотація: У статті досліджено проблему виникнення права на реабілітацію в ситуації примусової самообмови. Розглянуті типові незаконні методи фізичного і психічного насильства, мотиви і наслідки самообмови. Обґрунтовується доцільність закріплення в окремих положеннях КПК України право на реабілітацію особи в ситуації примусової самообмови і на відшкодування моральної, матеріальної, фізичної шкоди у ст. 1176 ЦК України.

Ключові слова: самообмова; реабілітація; незаконні методи ведення дізнання і слідства.

RIGHT FOR REHABILITATION IN SITUATIONS OF FORCED SELF-INCRIMINATION

NAUMOVA, A.

*Candidate of Legal Sciences,
Kharkiv Regional State Administration*

Abstract

The paper studies the problem of the origin of the right to rehabilitation in situations of forced self-incrimination. Typical illegal methods of physical and mental violence, motives and consequences of self-incrimination are examined. The expediency of consolidation is stated – in some provisions of the CPC of Ukraine concerning the right to rehabilitation of persons in a situation of forced self-incrimination and to compensation for moral, material and physical harm in Art. 1176 of the Civil Code of Ukraine.

Keywords: self-incrimination; rehabilitation; illegal methods of interrogation and investigation.

ПРАВО НА РЕАБІЛІТАЦІЮ В СИТУАЦІЇ ПРИМУСОВОЇ САМООБМОВИ

А. О. НАУМОВА

кандидат юридичних наук,

Харківська обласна державна адміністрація

✉ зв'язок з автором: через Редакцію

Процес становлення демократичної держави багато в чому залежить від ступеня ефективності та правомірності правоохоронної діяльності. Право на свободу від катувань та нелюдського або такого, що принижує гідність, ставлення або незаконного покарання є імперативною нормою міжнародного права. Однак, Європейський суд з прав людини фіксує у своїх рішеннях порушення цієї вимоги та вказує державам на обов'язок проведення ефективного розслідування за фактами скарг на жорстоке поводження та незаконне засудження. Для України ця проблема є досить актуальною, про що свідчать рішення Європейського суду проти України та практика національних судів. Так, 34-х річного харків'янина В'ячеслава Білоусова, якого міліція тортурами змусили зізнатися в сексуальному насильстві стосовно двох неповнолітніх дівчат, було визнано Європейським судом з прав людини жертвою катувань та присуджено компенсацію постраждалому в розмірі 25 тисяч євро [7]. Цей факт підтверджує застосування до осіб неправомірних засобів під час дізнання та слідства. Варто зазначити, що відповідно до вимог ч. 3 ст. 62 Конституції України обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях. У разі скасування вироку суду, як неправосудного, держава відшкодовує матеріальну і моральну шкоду, завдану безпідставним засудженням.

Вивчення слідчої практики дозволяє нам зробити висновок про те, що підозрюваний під час дізнання або слідства в результаті незаконного застосування до нього катування, інших насильницьких методів, як правило допускає самообмову. Це зумовлює доцільність всебічного і повного дослідження проблеми реабілітації особи в ситуації примусової самообмови.

Деякі аспекти реабілітації особи в ситуації самообмови розглядалися в працях Б. Т. Безлепкіна, Л. В. Бойцовой, Р. В. Гав-

ПРАВО НА РЕАБИЛІТАЦІЮ В СИТУАЦІИ ВЫНУЖДЕННОГО САМООГОВОРА

НАУМОВА А. А.

*кандидат юридических наук,
Харьковская областная администрация*

Аннотация: В статье исследована проблема возникновения права на реабилитацию в ситуации принудительного самоговора. Рассмотрены типичные незаконные методы физического и психического насилия, мотивы и последствия самоговора. Обосновывается целесообразность закрепления в отдельных положениях УПК Украины право на реабилитацию лица в ситуации принудительного самоговора и на возмещение морального, материального, физического вреда в ст. 1176 ГК Украины.

Ключевые слова: самоговор; реабилитация; незаконные методы ведения дознания и следствия.



Open Access

This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

рилюка, О. В. Капліної, М. І. Пастухова, Л. А. Прокудіна, В. М. Савицького, М. С. Строговича, М. Є. Шумили та інших авторів. На жаль, серед вчених-процесуалістів не існує єдиної точки зору щодо виникнення права на реабілітацію особи в умовах самообмови.

На законодавчому рівні досліджувана проблема частково унормована. Так, у ч. 4 ст. 1176 ЦК України зазначено, що особа, яка у процесі дізнання, досудового слідства або судового розгляду шляхом самообмови перешкоджала з'ясуванню істини і цим сприяла незаконному засудженню, незаконному притягненню до кримінальної відповідальності, незаконному застосуванню як запобіжного заходу тримання під вартою або підписки про невиїзд, незаконному застосуванню примусового заходу медичного чи виховного характеру, не має права на відшкодування шкоди. Вважаємо, не можна погодитися з такою категоричністю законодавця. Як свідчать матеріали тому слідчої та судової практики, самообмова безпосередньо пов'язана із застосуванням до особи під час слідства насильницьких методів, катування.

В юридичній літературі існують різні погляди на виникнення права на реабілітацію в умовах самообмови. Так, Н. В. Андросенко вважає, що самообмова ускладнює перебіг попереднього розслідування, направляє його «хибним шляхом», тим самим перешкоджає встановленню істини та вирішенню завдань, що стоять перед кримінальним судочинством. Тому причини такої поведінки вимагають глибокого вивчення та аналізу [1, 4]. Слушною є думка Б. Т. Безлепкіна про те, що умисне самозвинувачення і провокація кримінального процесу є обставинами, що виключають право на відшкодування збитку. Проте самообмова може бути результатом насильства з боку працівників слідства, в такому разі дискусія про виникнення права на відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок кримінального переслідування, заснованого на самообмові, цілком закономірна і повинна мати всі підстави для законодавчого формулювання [3, с. 92]. Погоджуємося з В. С. Раменською, яка стверджує, що факт самообмови, який стався без примусу з боку третіх осіб, має впливати на компенсацію моральної шкоди. У певних ситуаціях можлива навіть відмова в грошової компенсації фізичних і моральних страждань. Але матеріальні втрати повинні відшкодовуватися повністю. Не можна обмежувати можливості щодо відновлення трудових, пенсійних та інших прав реабілітованого [14, с. 76].

На думку Л. А. Прокудіної, самообмова виступає обставиною, що виключає відшкодування шкоди тільки за певних умов – якщо особа дає показання і робить заяви навмисне, повною мірою усвідомлюючи їх неправдивість. Автор переконана, що ніяка груба необережність, а тим більше просто необережність особи чи свідомо омана не можуть позбавити її права

на відшкодування збитку [13, с. 62]. Вважаємо, таке трактування доволі неоднозначне і потребує більш ретельної структуризації. Цілком очевидно, показання мають бути дані добровільно. Закон не надає вичерпного переліку незаконних методів для отримання показань, це і зрозуміло – їх перелік досить великий. До незаконних методів можна віднести обман, умовляння, різні навіювання, обіцянки звільнити з-під варти, пом'якшити покарання й інші способи, до яких вдаються на допиті, а саме: фізичний тиск, погрози, залякування, шантаж, тобто способи, де акцент робиться на явно негативних наслідках. Л. А. Прокудіна виділяє два критерії, що дозволяють віднести до розряду незаконних подібні методи ведення слідства. Це, по-перше, порушення посадовою особою конкретної норми кримінально-процесуального закону, що регламентує її діяльність; по-друге, свідоме порушення закону з певною метою – примусити обвинуваченого до дачі показань про вчинення ним злочину. У всіх цих випадках встановленню істини перешкоджає не громадянин, а посадова особа слідчих органів, що примушує громадянина своїми незаконними діями до помилкових показань. До подібних результатів також можуть призвести не протиправні, але неправильні, непрофесійні дії слідчих або інших посадових осіб судових та слідчих органів [13, с. 62].

Заслугове на увагу класифікація основних мотивів самообмови, яка запропонована Р. Д. Рахуновим. Мотивами самообмови на його думку можуть бути: збіг обставин, що переконують чесну людину вважати себе винуватою в діянні, якого вона не вчиняла або яке не містить складу злочину; різні корисливі та інші егоїстичні міркування, які спонукають обвинуваченого взяти на себе чужу вину; хвороблива психіка, що штовхає обвинуваченого на шлях визнання; юридична некомпетентність, яка призвела до того, що обвинувачений не заперечує фактів і визнає себе винуватим в такому протиправному діянні, якого він насправді не скоював; погрози та інші форми впливу та примусу [16, с. 40].

Варто визнати правильною точку зору В. П. Паліюка, який вважає, що необхідно відшкодувати шкоду в разі сомообмови у випадках застосування до громадянина погроз та інших незаконних засобів, що доведено слідчими органами чи судом, або

якщо самообмова покладена в основу вироку без належної перевірки обставин справи [12, с. 14]. І як справедливо зазначає О. Хімичева, у подібних ситуаціях необхідно зважати також на приписи міжнародних документів, де це питання вирішено інакше [18, с. 16].

Аналіз юридичної літератури та різних точок зору процесуалістів дозволяє зробити висновок про те, що особа, яка перешкоджала з'ясуванню істини і добровільно сама обмовила себе, не має права на реабілітацію. Тому справедливою є норма, що встановлює само обмову особи як підставу відмови у реабілітації. Самообмова – це свідомо неправдиві свідчення підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, надані з метою переконати органи досудового слідства і суд у тому, що саме вони скоїли злочини, хоча вони насправді їх не вчиняли [5; 17]. Водночас, відповідно до п. 6 ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права самообмова не повинна виключати відшкодування шкоди тільки тоді, коли вона є наслідком застосування насильства, погроз або інших незаконних заходів [11].

Як свідчать матеріали судової практики, правової статистики органів МВС, самообмова може бути результатом незаконних методів ведення дізнання і слідства, нехтування з боку слідчого і судді об'єктивним, всебічним і повним дослідженням обставин справи, виявленням причин самообмови. Так 26% опитаних нами засуджених осіб повідомили про те, що до них на досудовому слідстві застосовувалися методи фізичного та психічного впливу з метою визнати винуватість у вчиненні злочину. Вважаємо, доцільним підтримати точку зору О. Мартиненко, О. Ігнатова, які виокремили типові способи застосування фізичних і психологічних методів насильства відносно підозрюваного, обвинуваченого з метою примусити його зізнатися у вчиненні злочину, який він не скоював. Здебільшого це:

- застосування фізичного насильства: побиття; примушування підозрюваного, обвинуваченого виконувати виснажливі фізичні вправи; тримання підозрюваного, обвинуваченого у незручних позах; катування підозрюваного, обвинуваченого струмом; катування підозрюваного, обвинуваченого вогнем; асфіксія, коли для підозрюваного, обвинуваченого будь-яким

шляхом перекривається доступ повітря до дихальних шляхів; позбавлення підозрюваного, обвинуваченого ліків; сексуальне насильство підозрюваного.

- застосування психологічного насильства: погроза застосуванням фізичного насильства супроводжується, демонстрацією засобів та знарядь катування тощо; погроза застосуванням сексуального насильства; погроза вчинення протиправних дій відносно членів сім'ї або близьких родичів; погроза позбавленням життя: демонстрація зброї, вчинення обманних дій щодо позбавлення життя тощо; пряма психологічна агресія – принизливе ставлення як до людини, життя якої повністю залежить від правоохоронців; психологічний тиск та дезорієнтація особи відносно вчиненого нею (інкримінованого їй) діяння та можливого покарання і її подальшого становища (залякування смертною карою або різними нелюдськими видами покарання, тривалим терміном ув'язнення, умовами відбування покарання тощо);
- застосування змішаної форми насильства (фізичне і психологічне): позбавлення нормальних (природних) умов існування й життєдіяльності (їжі, питва, тепла); тримання у шкідливих для життя (здоров'я) умовах (тримання в приміщенні без світла, вентиляції, з ненормальним температурним режимом, в антисанітарних умовах); насильницький вплив на організм людини з метою викликати болісні відчуття; погроза використання або пряме використання інших методів фізичного насильства до особи чи психологічного тиску на неї [10].

Згідно з Порядком застосування методів психологічного впливу, який розроблено відповідно до Основ законодавства України про охорону здоров'я, Законів України «Про психіатричну допомогу», «Про соціальні послуги», психологічний вплив є застосуванням спрямованих дій на психіку людини усвідомленого або неусвідомленого характеру за допомогою переконання, психологічного переформування для формування певної системи уявлень, дій та відносин, які суб'єктивно сприймаються особою як особисто належні.

Психологічний вплив при допиті обвинуваченого, підозрюваного є причиною значної кількості слід-

чих та судових помилок. Окрім цього, в більшості випадків психологічний вплив є однією з форм катувань, оскільки катування – це «дія, якою будь-якій особі навмисно спричиняється сильний біль або страждання, фізичне чи моральне, щоб отримати від неї або від третьої особи відомості чи визнання, покарати її за дії, які вчинила вона або третя особа, чи у вчиненні яких вона підозрюється, а також залякати чи примусити її або третю особу, чи з будь-якої причини, що ґрунтується на дискримінації будь-якого характеру, коли такий біль або страждання спричиняються державними посадовими особами чи іншими особами, які виступають в офіційній якості, чи з їх підбурювання, чи з їх відома, чи з їх мовчазної згоди» [6].

Психологічний примус – цілеспрямований вплив на інтелектуальну, емоційну, вольову сфери людини з метою примусити її виконати будь-що всупереч своєї волі [2, с. 10]. Причинами самообмови можуть бути: прагнення людини уникнути страждань, які їй уявно чи реально загрожують, і вона розраховує усунути небезпеку неправдивими свідченнями; почуття страху при допиті, який притуплює пам'ять, знижує волю, моральний самоконтроль, заважає правильно оцінити обстановку, в результаті чого людина стає доступною для небажаного впливу; бажання прискорення тривалого розслідування та судового розгляду, коли обвинувачений втрачає віру у можливість доказати свою правоту, невинуватість та уникнути моральних та фізичних страждань; страх розголошення компрометуючих відомостей.

Межі допустимості психологічного впливу, як стверджує В. О. Коновалова, визначаються кримінально-процесуальними гарантіями, загальними і професійними етичними правилами, науковою значимістю та можливостями застосування психологічного впливу. За своїм характером та способами здійснення прийоми психологічного впливу не повинні спотворювати перспективу встановлення істини в процесі розслідування [8, с. 149–150]. Межа між правомірним психологічним впливом та психологічним насильством визначається свободою вибору особою того чи іншого варіанту поведінки. В умовах психологічного насильства альтернативи у можливих діях та рішеннях немає. Правомірний психологічний вплив сам по собі не диктує конкретної дії, не ви-

магає показань того чи іншого змісту, але, втручаючись у психологічні процеси, формує правильну позицію людини, свідоме ставлення до своїх громадянських обов'язків і лише опосередковано приводить до вибору певної лінії поведінки. При психологічному насильстві людина істотно обмежена або зовсім позбавлена можливості обирати для себе лінію поведінки [15, с. 195]. Варто погодитися з думкою О. В. Бишевця, який вважає, що психологічне насильство виникає тоді, коли особа втрачає свободу вибору не будь-якої поведінки, а саме правомірної, гарантованої законом [4, с. 110–111].

Причинами застосування працівниками міліції незаконних методів проведення дізнання та слідства є:

- недостатня професійна кваліфікація працівників міліції та низький рівень знань дізнавачів і слідчих з криміналістики, кримінального процесу, кримінального права, оперативно-розшукової діяльності;
- недоліки у доборі кадрів, корупція в правоохоронних органах. Окремі працівники оперативних і слідчих органів зловживають своїми службовими повноваженнями, перевищують їх під час дізнання і слідства, вимагають хабарі від підозрюваних, обвинувачених та членів їх сім'ї;
- формальний підхід до підвищення професійної кваліфікації оперативних працівників і слідчих та низький рівень професійної підготовки викладацького складу в центрах підготовки та перепідготовки кадрів МВС України;
- формальний прокурорський нагляд;
- недосконалість кримінально-процесуального законодавства, в якому зізнання є основним доказом вини підозрюваного та обвинуваченого. Це заохочує оперативних і слідчих працівників піддавати затриманих фізичному насильству, іншим способам погроз та залякування з метою отримання від підозрюваного, обвинуваченого зізнання у вчиненні злочину, як правило, в умовах неочевидності;
- проблема використання нових методів у системі сучасної криміналістики, насамперед, прикладної психології (слідчий гіпноз), психофізіології (поліграф) [9].

Зазначене дозволяє зробити висновок, що застосування до підозрюваного, обвинуваченого під час дізнання і слідства вищевказаних незаконних методів призводить до примусового зізнання особи у вчиненні злочину, якого вона не скоювала, тобто примусової самообмови. *Вважаємо, що примусова самообмова призводить до незаконного і необґрунтованого кримінального переслідування, незаконного засудження і є підставою для скасування обвинувального вироку і закриття кримінальної справи відносно цієї особи за реабілітуючими підставами.* Умовами виникнення права на реабілітацію особи в ситуації примусової самообмови на досудовому провадженні є незаконна постанова про затримання особи, незаконне повідомлення про підозру, незаконна постанова про застосування запобіжного заходу; у суді – є неправосудний вирок, незаконні постанова, ухвала суду про застосування примусового заходу медичного чи виховного характеру. Право на реабілітацію в ситуації примусової самообмови має підозрюваний, обвинувачений, підсудний, засуджений.

У Конвенції ООН «Проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поводження і покарання» та Європейській Конвенції «Про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню» зазначено, що повага до фізичної та психологічної недоторканності особи є ключовим елементом захисту прав і свобод людини і громадянина. У зв'язку з цим вважаємо, що запобігання катуванням та іншим формам жорстокого поводження з підозрюваними, обвинуваченими під час дізнання та досудового слідства сприятимуть: належна спеціальна професійна підготовка слідчих, оперативних працівників з криміналістики, кримінального процесу, кримінального права, оперативно-розшукової діяльності; під час здійснення допиту підозрюваного, обвинуваченого застосовувати електронні записи (аудіо-, відеозаписи). Це буде важливою додатковою гарантією запобігання жорстокому поводженню із затриманим і відповідатиме як інтересам підозрюваного, обвинуваченого, з яким жорстоко поведи- лися під час допиту, так і інтересам оперативних працівників. Крім цього, наявність записів допитів зменшує вірогідність відмови підозрюваного, обвинуваченого від попередньо даних свідчень .

Таким чином примусова самообмова є підставою для скасування незаконних процесуальних рішень органу досудового розслідування і суду, закриття провадження за реабілітуючими підставами та відшкодування особі майнової, фізичної та моральної шкоди у повному обсязі. Пропонується

унормувати право на реабілітацію в ситуації примусової самообмови в окремих положеннях КПК України та право на відшкодування шкоди, завданої реабілітованому з цих підстав у п. 4 ст. 1176 ЦК України.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Андросенко Н. В. Признание лицом своей вины в совершении преступления и его правовые последствия : автореф. дис. ... канд. юр. наук : 12.00.09 – уголовный процесс, криминалистика; оперативно-розыскная деятельность / Н. В. Андросенко. – М., 2008. – 25 с.
2. Баренбойм П. Д. Применение психологических знаний для защиты и самозащиты [Электронный ресурс] / П. Д. Баренбойм. – Режим доступа : http://www.mirkin.ru/_docs/book019.pdf
3. Безлепкин Б. Т. Имущественные правоотношения в стадии предварительного расследования : лекция / Б. Т. Безлепкин. – Горький : Изд-во ГВШ МВД СССР, 1976. – 40 с
4. Бишовець О. В. До проблеми застосування психологічного впливу на досудовому слідстві / О. В. Бишовець // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2005. – № 10. – С. 110–111.
5. Боброва Д. В. Проблемы деликтной ответственности в советском гражданском праве : автореф дисс. ... докт. юрид. наук : 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право / Д. В. Боброва. – Харьков, 1988. – С. 27.
6. Європейська конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню 26 листопада 1987 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_068.
7. Європейський суд не повірив міліціонерам, що чоловік сам себе побив [Електронний ресурс] // Українська Гельсінкська спілка з прав людини. – Режим доступу : <http://helsinki.org.ua/index.php?id=1383824839>
8. Коновалова В. Е. Допрос: тактика и психология / В. Е. Коновалова. – Харьков : Консум, 1999. – 157 с.
9. Корж В. П. Запобігання катуванню на досудовому слідстві процесуальними і криміналістичними засобами /
- В. П. Корж // Роль та місце ОВС в розбудові демократичної правової держави : матер. IV Міжднар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 28 жовтня 2011 року). – Т. 2. – Одеса, 2012. – 280 с.
10. Мартиненко О. Види та мотивація незаконного насильства в ОВС [Електронний ресурс] / О. Мартиненко, О. Ігнатів. – Режим доступу : <http://www.khshr.kharkov.ua/en/index.php?id=1320401148>
11. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_043
12. Паліюк В. П. Правове врегулювання відшкодування моральної (немайнової) шкоди : автореф. дис.... канд. юрид. наук : спеціальність 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право / В. П. Паліюк. – Х., 2000. – 24 с.
13. Прокудина Л. А. Самооговор как обстоятельство, исключающее право на возмещение ущерба реабилитированному / Л. А. Прокудина // Законность. – 2000. – № 4. – С. 62–64.
14. Раменская В. С. Институт реабилитации в уголовном процессе: дис... канд. юрид. наук. 12.00.09 / В. С. Раменская. – Екатеринбург, 2004. – 170 с.
15. Ратинов А. Р. Судебная психология для следователей / А. Р. Ратинов. – М. : Юрлитинформ, 2001. – 349 с.
16. Рахунов Р. Д. Признание обвиняемым своей вины / Р. Д. Рахунов. – М., 1975. – 165 с.
17. Савицька А. М. Майнова відповідальність державних органів за шкоду, завдану їх службовими особами / А. М. Савицька. – Львів, 1959. – 167 с.
18. Химичева О. В. Реабилитация в уголовном судопроизводстве / О. В. Химичева // Законность. – 2003. – № 9. – С. 15–17.